

Antroponyma v pranostikách některých slovanských národů. Na materiálu z *Mudrosloví národu slovanského* v příslovích F. L. Čelakovského

Svatopluk PASTYŘÍK
Univerzita Hradec Králové
S.Pastyrik@seznam.cz

Recibido: Abril de 2003
Aceptado: Abril de 2004

Resumé

Pranostiky vznikaly jako výsledek lidového poznávacího procesu na základě propojení cyklu přírodního a ročního. Pevnou oporou pro fixaci zemědělských a klimatologických poznatků a jejich předávání novým generacím poskytoval kalendář se jmény světců a církevních svátků. Antroponyma i chrématonyma nemusí mít v těchto případech vždy jen standardizovanou formu, protože jsou onomaziologickými prostředky běžné komunikace a lidového jazyka. Antroponyma v pranostikách ve sbírce Čelakovského jsou pak pro nás vhodnými objekty ke komparačnímu zamyšlení nad slovanskými pranostikami.

Klíčová slova: antroponymum, pranostiky, kalendář, Čelakovský.

Resumen

Los antropónimos en los refranes meteorológicos de algunos pueblos eslavos. Sobre materiales de La sabiduría popular eslava en los refranes de F. L. Čelakovský

Los refranes meteorológicos surgieron como resultado del proceso cognitivo popular basado en la interacción de dos principios: el ciclo de la naturaleza, y el calendario que refleja el santoral y las fiestas religiosas. Éste último se convirtió en fundamento determinante del conocimiento de la agricultura y el clima, así como de su transmisión a las nuevas generaciones. Mientras los antropónimos funcionan como medios de comunicación cotidiana, no tienen por qué tener formas estandarizadas. Los antropónimos en los refranes meteorológicos mencionados en la colección de Čelakovský son un buen objeto de comparación en el campo de los refranes meteorológicos eslavos.

Palabras clave: antropónimo, refranes meteorológicos, calendario, Čelakovský.

Abstract

Anthroponyms in Weather Proverbs of Slavonic Peoples. According to F. L. Čelakovský's Slavonic Popular Knowledge in Proverbs

“Weather proverbs” result from a folk cognitive process based on the interaction of two principles: the circle of nature and the calendar reflecting all saints and church holidays. The latter became a foundation determining the knowledge of agriculture and climate and its passing onto the next generation. Since anthroponyms function in everyday communication they need not appear in their standardized forms. Anthroponyms in weather proverbs gathered in Čelakovský's collection have provided good material for analysis and comparison of Slavonic “weather proverbs”.

Key words: anthroponym, weather proverbs, calendar, Čelakovský.

Ačkoli jsou pranostiky jenom drobnými útvary lidové slovesnosti, určitě si zasluhují, abychom jim věnovali více pozornosti, a to nejen jejich stránce obsahové, tematické, čehož jsme nejčastěji svědky¹, ale i stránce formální, jazykové.

Samotné slovo **pranostika** přišlo do češtiny ze středověké latiny, v níž byl výraz **pragnostica** utvořen k řeckému **prognosis** (znalost), vzniklému ze slovesa **gignosko** (znám, poznávám), jež má základ v indoevropském kořeni ***gno-**. Jako **prognosis** se v řečtině původně označoval stav předcházející nemoci či upozornění na možnost příchodu onemocnění, tedy určitý druh předpovědi. Středověká latina pak rozšířila rozsah slova **pragnostica**, jímž následně začala označovat jakékoliv předpovědi, a to včetně předpovědí astrologických a pověrečných.

Tyto předpovědi – či spíše proroctví – začleňované zpravidla do složitých pseudovědeckých, astrologických soustav, od konce XV. století kalendáře doslova zaplnily.²

Není tedy divu, že se zejména osvícenská věda, zkoumající především obsahovou složku těchto sdělení, stavěla k pranostikám odmítavě. I např. v Jungmannově Slovníku³ se pejorativně hovoří o „prognostikách“, charakterizovaných jako „předpovídání budoucích počasí a věcí z hvězdnostati nebeské“, a „prognostikář, pranostykář“ je podle téhož pramene ten, „kterýž z běhu planet a hvězd nebeských o budoucích věcech hádá“, totiž nevěrohodný astrolog, hadač a prorok.

Současná čeština rozumí tomuto slovu už jinak. SSJČ uvádí, že pranostika je

- předpověď, hlavně počasí nebo budoucích věcí, lidová průpovědka obsahující takovou předpověď nebo životní zkušenost;
- spis obsahující takové předpovědi.

V češtině a slovenštině mluvíme o *pranostikách*, v ruštině se pranostiky nazývají *предсказаниями, прогнозами*, v polštině to jsou *prognostyki rolnicze* nebo *przysłowia kalendarzowe*, v lužické srbštině *burske kaznje*. Angličané užívají výraz *weatherproverbs (weather predictions)*, němčina je označuje jako *Wetterregeln* či *Bauernregeln*.

Podle nejobsáhlejší české publikace o pranostikách se jedná o

dobově podmíněné užitkové útvary lidové slovesnosti, které vznikaly jako určitý výsledek lidového poznávacího procesu. Vyznačují se zpravidla obsahově značně zahuštěným slovním vyjádřením získaných a opakovaně využitelných zkušeností z nejběžnějších praktických oblastí života lidu a formálně vyznívají jako předpověď.⁴

K zájmu o pranostiky jako drobné paremiologické útvary lidové slovesnosti nás původně skutečně přivedl především aspekt onomastický⁵. Na svá první šetření jsme pak navázali pohledem frazeologickým⁶, souběžně jsme se už ale zabývali také hle-

¹ Viz např. MUNZAR, J. (1985): *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*, Praha.

² URBAN, Z. (1987): *Století českého kalendáře*, Praha.

³ JUNGSMANN, J. (1990): *Slovník česko-německý*, Praha (reprint).

⁴ VAŠKŮ, Z. (1998): *Velký pranostikon*, Praha.

⁵ PASTYŘÍK, S. (1995): „Vlastní jména v českých lidových pranostikách“, in *Onymické systémy v regionech*, ed. Šrámek, R., Bartůňková, J., Koblížek, Vl., Hradec Králové, s. 243-248; Viz též PASTYŘÍK, S. (2002): „Народная речь и чешский календарь“, in *Вопросы региональной лингвистики*, ed. Kudrjašova, R. I., Volgograd, s. 210-213.

⁶ PASTYŘÍK, S. (1998): „Several Remarks on Slavonic Locutions“, in *Europhras '97. Phraseology and Paremiology*, ed. Ďurčo, P., Bratislava, s. 276-279.

disky komparačními⁷. Je tudíž nabíledni, že Čelakovského Mudroslovi⁸ jsme nemohli při naší cestě minout.

Vracíme-li se dnes k antroponymům v pranostikách, opisující tak jakýsi pomyslný kruh, nehledíme však už jen na pranostiky české, nýbrž pojímáme své téma širěji – tj. slovansky. Čelakovského Mudroslovi je pak dobrou bází pro náš další pohled.

V evropských zemích existuje už od dob starověkého Říma kalendář jako soupis podávající časovou posloupnost. Od 17. století se sice také prosadilo užívání pořadových čísel dní, ale starší praxe, která se u některých národů dosud zachovala, spojuje, a to zejména v souvislosti s katolickým a pravoslavným náboženstvím, jednotlivé dny v týdnu s vlastními jmény světců, tzv. kalendářových patronů. Připomíná to S. Kovářová („Většina pranostik se váže k jednotlivým světcům“)⁹ i Z. Vašků:

Ve značném počtu pranostik se vyskytuje vazba na určitý církevní svátek nebo církevní obřad. Jednotliví „svatí“ nebo církevní svátky totiž v pranostikách plní funkci spolehlivého časového signálu.¹⁰

Kalendář byl samozřejmě v každé společnosti propojen především s jejími ekonomickými potřebami (v Římě *calendarium* označovalo vlastně knihu dlužníků, resp. těch, kteří první den každého měsíce, tedy o Kalendách, přicházeli splácet úroky ze svých dluhů) a vzhledem k zemědělskému výrobnímu charakteru života dřívějších generací také s ročním přírodním cyklem a s koloběhem zemědělských prací.

Na druhé straně byl všem jmenným kalendářovým soupisům společný ideologický rys – každé náboženství spojovalo svůj kalendář s náboženskou symbolikou a využívalo i označování jednotlivých dnů k oslavě Boha, jeho vyznavačů i samotné církve. Z tohoto pohledu lze rovněž říci, že kalendáře, zejména pak středověké, ovlivňovaly i antroponymické paradigma konkrétní společnosti.

Vlastní jména kalendářových patronů (tj. patronů jednotlivých dnů, v nichž se jejich památka v církevním prostředí připomíná) přijala později, právě z hlediska cykličnosti přírodního koloběhu i systému zemědělských prací, nové funkce – edukační a memorabilní. Vzhledem k cykličnosti přírodního koloběhu bylo rovněž důležité předávat poznatky z rolnického pozorování přírody dalším generacím, takže lakonické a snadno zapamatovatelné vyjádření bylo navýsost nutné. A z edukačních důvodů bylo potřeba opřít tato vyjádření o stabilní body v národní společnosti obecně známého konkrétního časového systému. Kalendářový cyklus svými rovněž se opakujícími svátky, obřady, památkami, slavnostmi a jmény světců se pro tuto funkci hodil nejlépe. Mají tedy pranostiky jako prostředek mezigeneračního předávání rolnických zkušeností rovněž výchovně vzdělávací funkci a význam, a to ať už se jedná o pranostiky v klasické veršované podobě z 19. století (*Na svatého Řehoře líný sedlák, který neoře*) nebo ve formě postpozitivního atributu, který je nejvíce rozšířen v ruském prostředí (*Theodora klasnice, Petr kapusník, Akulina grečišnica*).

⁷ Např. PASTYŘÍK, S. (1995): „K českým a polským pranostikám“, in *Innerslavischer und slavisch-deutscher Sprachvergleich*, bd. 27, Herbert Jelitte/Tatjana P. Troškina (Hrsg), Frankfurt am Main, s. 505-510; též (2002): „Progría v lužickosrbských pranostikách“, *Létopis* 49 1, s. 121-130; též (1996): „Размышления над предсказаниями в сборнике „Пословицы русского народа“ В. И. Даля“, in *Slavica Quinqueecclesiensia II.*, Pécs, s. 285-292.

⁸ ČELAKOVSKÝ, F. L. (1852): *Mudroslovi národu slovanského v příslovích*, Praha, kap. XV., „Kalendářik“, s. 439-457.

⁹ KOVÁŘOVÁ, S. (2001): *Pranostiky pro každý den*, Olomouc.

¹⁰ O.c. sub 4.

Kalendáře tedy obsahují množství mužských i ženských antroponym, některé dny však nejsou spojeny jen s jedním jménem, ale event. i se dvěma (*Petr a Pavel, Šimon a Juda, Cyril a Metoděj, Boris a Gleb*), jiná označení připomínají významné události ze života Ježíše Krista (*Jméno Ježíš, Bože narodenie, Představenja Knjeza, Nanebevstoupení Páně, Seslání Ducha svatého*), Panny Marie (*Zvěstování Panny Marie, Narození Panny Marie, Nanebevzetí Panny Marie, Neposkrvněného početí Panny Marie, Swěčk Marije, Pokrov, Prečistaja Mať*) či světců (*Obrácení sv. Pavla, Sv. Petr v okovech, Všech svatých, Čtyřicet mučedníků, Sedmispancy*) a církve (*Stolec sv. Petra, Nalezení sv. Kříže, Povýšení sv. Kříže, Posvěcení lateránské baziliky, Sv. Trojice*), takže základní funkci vlastních jmen v pranostikách přebírají oproti antroponymům na sebe chrématonyma.

V Čelakovského sbírce se antroponyma vyskytují ve dvou druzích slovanských paremiologických obrátů: v pranostikách a v různých příslovích, rčeních a úslovích. V těchto případech se však jedná především o etnonyma a detoponymická adjektiva, která zůstávají tudíž stranou našeho zájmu. Zaměřili jsme se pouze na pranostiky a z nich jsme vybrali jen ty, které obsahují antroponyma. Z Mudrosloví jsme vyexcerpovali celkem 138 jednotek, které odpovídaly intencím našeho šetření. Co se pak týče zastoupení jednotlivých slovanských jazyků, ilustruje je nejlépe následující tabulka:

Tabulka č. 1:

jazyk	Počet pranostik s proprii	%
ruština	53	38,40
čeština	40	28,98
polština	24	17,39
srbština	6	4,34
chorvatština	2	1,44
horní lužická srbština	2	1,44
slovenština	1	0,72
běloruština	1	0,72
haličtina	1	0,72
bez identifikace	8	5,79
	138	

Uvedené číselné údaje nejsou v žádném případě hodnotícím kritériem významu jednotlivých slovanských jazyků, ale ani kvantitativními ukazateli bohatosti či přednosti té které lidové paremie. Čelakovský pro svou sbírku excerpoval starší a jemu v té době dostupnou literaturu, takže údaje v tabulce mají výpovědní hodnotu jen z tohoto hlediska. Vzhledem k autorovu českému původu a na druhé straně k jeho vysokoškolskému působení ve Vratislavi bychom nejspíš v Mudrosloví očekávali nejvyšší počet českých a polských pranostik, jež by mohl znát z autopsie, ale právě největší kvantum ruských pranostik jen dokládá tehdejší obvyklý způsob shromažďování jazykového materiálu excerptcí z psaných textů nikoli přímým výzkumem běžně mluveného jazyka.

Paremiologická sbírka Čelakovského měla při svém vydání hlavně vlastenecký a buditecký význam pro posílení myšlenek o slovanské pospolitosti a vzájemnosti. Jejím cílem nebylo zkoumání obsahů a forem slovanských paremiologických jednotek, tedy ani pranostik. Pro skutečnou komparaci slovanských pranostik je to škoda, protože se při takovém vzájemném porovnávání dají nalézt kromě rozdílů, které mj. vyvěrají z různých společenských, ekonomických, kulturních, klimatických a fenologických okolností, také shody, a to nejen mezi pranostikami sousedících národů, např. mezi pranostikami českými a lužickými (*Chodí-li husa na Martina po ledě, bude se zanedlouho zase koupat* x *Chodzi-li husyca na dnju Měrcina na lodze, chodzi po Měrcinje w blóće*), ale dokonce také mezi pranostikami národů topograficky vzdálenějších, např. mezi pranostikami ruskými a lužickými (*Св. Юриу занасаем коров, св. Николау коней, св. Илия зажинает жито* x *Swjaty Jurij kruwat nowu picu dawa, swjaty Miklawš konjom, swjaty Elias zežněje*).

Uvádění cizojazyčných pranostik v Mudrosloví vydávaném v Čechách nastolilo samozřejmě mj. také problémy translace a transformace, a to včetně vlastních jmen, z původního jazyka do češtiny, aby jim čeští vlastenci a čtenáři rozuměli. Autor tyto problémy vyřešil po svém: jednak totiž uvádí české paralely (*Na św. Grzegorza jidą rzeki do morza* x *Na svatého Řehoře plove led do moře*), dále vytváří nové pranostiky podle českého vzoru (*Св. Вукота – темятся жуколы* x *Na sv. Vukole se telí rohule*), někdy sahá k doslovným překladům (*Пречистая Мать* x *Přečistá Mát*) či k vysvětlování jinonárodních zkušeností (*Спасовка ласковка а Петровка голодовка* x *Spasovky lahůdky, Petrovky hladůvky = půst k sv. Petru a Pavlu trvající přes pět neděl, jest pravý půst, an lid bez toho mívá všechny kouty vyprázdněné – půst ale Proměnění Kristova v srpnu tehdy ve žních a po nich, dává už dostatek potravy moučné*).

Co se pak týče antroponym, jsou v ruských pranostikách ve standardizovaných i nestandardizovaných podobách uváděna v Mudrosloví následující jména: *Agrafena, Akulina, Alexej, Avdoľja (Jevdokeja), Boris, Dmitrij (Dmitr), Fedul, Fit, Flor, Gleb, Ilja, Jegorej/Jegorij, Jeremij, Jurij, Kasjan, Matrena, Michail, Mokij, Nikita, Nikolaj (Nikola), Okeinja, Petr, Sava, Semin/Semen, Sergij, Sidor, Spiridon, Tichon, Timotej, Varvara (Varucha), Vasil, Vlasij, Vukola*.

V českých pranostikách: *Agáta, Anna, Havel, Jakub, Jan, Jiří, Juda, Kateřina, Kliment, Lucie, Lukáš, Marek, Markyta, Martin, Matouš, Medard, Mikuláš, Pavel, Petr, Prokop, Šimon (Šimoniš), Urban, Vít*.

V polských pranostikách: *Anka, Barborka, Bartłomiej (Barthumi), Grzegorz, Jakób, Jan, Juda, Maciej, Marcin, Mateusz, Medard, Michał, Scepan, Szymon, Wawrzeniec, Wit*.

V srbských pranostikách: *Djurdje, Mitr, Luka, Varvarica, Savica, Nikolica*.

Z chorvatštiny je pak uvedeno jméno *Katarina*, ze slovenštiny *Šimon a Juda*, z horní lužické srbštiny *Hawoľ, Syman, Juda*, z běloruštiny *Simon Zilota* a z haličtiny *Simeon a Juda*.

Bez identifikace původu jsou pak českým pravopisem zapsána jména *Irena, Job, Lukeria, Helena, Leoncius, Petr*.

Tabulka č. 2:

jazyk pranostik	počet antroponym	%
ruština	39	31,96
čeština	24	19,67
poľština	17	13,93
srbština	6	4,91
chorvatština	1	0,81
horní lužická srbština	3	2,45
slovenština	2	1,63
běloruština	1	0,81
haličtina	2	1,63
Bez identifikace původu	6	4,91
	122	

S ohledem na to, že se v případě Čelakovského Mudrosloví jedná pouze o partiální sbírku slovanské parémie, která měla jinou než vědeckou, odbornou funkci, nečiní si ani náš pohled nárok na celkové závěry. Shrneme proto pouze poznatky, k nimž jsme při našem šetření dospěli:

Vlastní jména vyskytující se ve slovanských pranostikách v Čelakovského sbírce Mudrosloví národu slovanského v příslovích jsou buď antroponyma nebo chrématonyma.

Vlastní jména se ve slovanských pranostikách objevují v závislosti na katolickém nebo pravoslavném kalendáři.

Vlastní jména v pranostikách plní vždy funkci spolehlivého časového údaje.

Vlastní jména v pranostikách mají hlavně funkci edukační a memorabilní.

Vlastní jména se ve slovanských pranostikách vyskytují ve standardizovaných i nestandardizovaných podobách a s různými drobnými hláskovými obměnami, a to hlavně v závislosti na regionálním původu pranostiky a na jejím rozšíření při komunikaci.